PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

# G‘AZALDA BAYTLARARO SEMANTIK BOG‘LANISH VA KOMPOZITSION YAXLITLIK (ALISHER NAVOIY G‘AZALLARI MISOLIDA)

**Iminjanova Nurchexra Saydullo qizi**
Andijon davlat universiteti magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23100820

**Annotatsiya.** Maqolada mumtoz g‘azal poetikasida baytlarning semantik munosabati va ushbu munosabatning asar kompozitsion yaxlitligini yuzaga keltirishdagi o‘rni tadqiq etiladi. G‘azalning har bir bayti nisbiy semantik mustaqillikka ega bo‘lishiga qaramay, mukammal lirik matnda baytlar mavzu, motiv, obraz, poetik detal, leksik takror, radif, sabab-natija munosabati hamda lirik kechinmaning tadrijiy rivoji vositasida yagona badiiy tizimga birlashishi asoslanadi. Alisher Navoiyning “Jong‘a chun dermen: «Ne erdi o‘lmakim kayfiyati?»” hamda “Yordin ayru ko‘ngul mulkedurur sultoni yo‘q” misralari bilan boshlanuvchi g‘azallari misolida baytlararo semantik zanjirning shakllanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida g‘azaldagi kompozitsion yaxlitlikning mavzuviy, mantiqiy-sababiy, obrazli-assotsiativ, leksik-semantik va formal-semantik qatlamlari ajratiladi. Baytlararo bog‘lanish g‘azalni alohida poetik birliklarning mexanik yig‘indisidan yaxlit lirik struktura darajasiga ko‘taruvchi asosiy poetik omillardan biri ekanligi xulosalanadi.
**Kalit so‘zlar:** g‘azal, bayt, kompozitsiya, semantik bog‘lanish, yaxlitlik, yakpora g‘azal, musalsal g‘azal, tadrij, lirik syujet, radif, obraz, Alisher Navoiy.

**Аннотация.** В статье исследуются семантические отношения между бейтами классической газели и их роль в формировании композиционной целостности лирического произведения. Несмотря на относительную смысловую самостоятельность отдельного бейта, в художественно совершенной газели бейты объединяются посредством общей темы, мотива, системы образов, лексических повторов, редифа, причинно-следственных отношений и последовательного развития лирического переживания. На материале газелей Алишера Навои анализируются основные механизмы межбейтовой семантической связи. Выделяются тематический, логико-причинный, образно-ассоциативный, лексико-семантический и формально-семантический уровни композиционного единства газели.
**Ключевые слова:** газель, бейт, композиция, семантическая связь, композиционная целостность, мусалсал, тадридж, лирический сюжет, редиф, образ, Алишер Навои.

**Abstract.** The article examines semantic relations between couplets in the classical ghazal and their role in creating the compositional integrity of a lyrical text. Although each couplet of a ghazal possesses a certain degree of semantic independence, in artistically accomplished poems individual couplets are integrated through a common theme, motif, imagery, lexical repetition, radif, causal relations and the gradual development of lyrical emotion. The study analyzes mechanisms of inter-

couplet semantic cohesion in selected ghazals by Alisher Navoi. The analysis distinguishes thematic, logical-causal, associative-imagistic, lexical-semantic and formal-semantic levels of compositional integrity. It is argued that inter-couplet semantic cohesion is one of the principal factors transforming a sequence of relatively autonomous couplets into a unified lyrical structure.

**Keywords:** ghazal, couplet, composition, semantic cohesion, compositional integrity, musalsal ghazal, gradation, lyrical plot, radif, imagery, Alisher Navoi.

**Kirish**

Mumtoz Sharq she'riyatida g'azal uzoq tarixiy taraqqiyot davomida o'ziga xos janriy qonuniyatlarga ega mukammal lirik shakl sifatida rivojlandi. Uning poetik tabiatini belgilovchi muhim xususiyatlardan biri baytning nisbiy mustaqilligidir. G'azal tarkibidagi har bir bayt ikki misradan tashkil topgan tugallangan sintaktik va poetik birlik bo'lib, ko'pincha o'z doirasida muayyan fikr, tasvir yoki ruhiy holatni ifodalash imkoniyatiga ega. Biroq baytning bunday nisbiy mustaqilligi g'azalni o'zaro aloqasiz poetik fragmentlarning oddiy yig'indisi sifatida tushunishga asos bo'la olmaydi.

Aksincha, mumtoz g'azalning badiiy mukammalligi ko'p jihatdan alohida baytlarning umumiy poetik markaz atrofida birlashishi, bir baytdagi fikr yoki kechinmaning keyingi baytda davom ettirilishi, chuqurlashtirilishi, boshqa obraz vositasida qayta talqin qilinishi yoxud yangi semantik darajaga olib chiqilishi bilan belgilanadi. Demak, g'azal poetikasini o'rganishda baytning ichki qurilishinigina emas, balki bayt va bayt munosabatini ham alohida tadqiq obyekti sifatida ko'rish zarur.

O'zbek navoiyshunosligida g'azal kompozitsiyasini tasniflashga doir muhim qarashlar shakllangan. Jumladan, g'azallar kompozitsion jihatdan mustaqil baytlardan tuzilgan, yakpora, voqeaband va musalsal turlarga ajratiladi. Musalsal g'azalda fikr, manzara yoki kechinmaning baytdan baytga izchil rivojlanishi muhim belgi sifatida ko'rsatiladi. Alisher Navoiy lirikasining poetik tizimini o'rgangan Y.Is'hoqov ham shoir g'azallarida semantik struktura, obrazlar munosabati va kompozitsion tashkil topish masalalariga alohida e'tibor qaratadi. "Navoiy poetikasi" asarining 1983-yilda "Fan" nashriyotida chop etilgani va unda "Xazoyin ul-maoniy" asosida janrlar hamda badiiy tasvir poetikasi tadqiq qilingani bibliografik manbalarda qayd etilgan.

Mazkur maqolaning maqsadi g'azal kompozitsion yaxlitligini ta'minlaydigan baytlararo semantik aloqa vositalarini aniqlash hamda ularning poetik funksiyalarini Alisher Navoiy g'azallari misolida yoritishdan iborat.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, g'azal yaxlitligi faqat janrning an'anaviy "yakpora", "voqeaband" yoki "musalsal" ko'rinishlari doirasida emas, balki baytlarni o'zaro biriktiruvchi konkret semantik mexanizmlar asosida tahlil qilinadi. Shu nuqtai nazardan baytlararo bog'lanishning mavzuviy, mantiqiy-sababiy, obrazli-assotsiativ, leksik-semantik va formal-semantik shakllari farqlanadi.

Tadqiqotda struktur-poetik, semantik, qiyosiy-tipologik hamda kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. G'azal yaxlit matn sifatida olinib, har bir baytning bir tomondan ichki semantik tugallanganligi, ikkinchi tomondan esa o'zidan oldingi va keyingi baytlar bilan aloqasi kuzatildi.

Tahlilda uch asosiy tamoyilga amal qilindi:

birinchidan, baytda takrorlangan yoki keyingi baytga ko‘chirilgan tayanch tushuncha va obrazlar aniqlandi;

ikkinchidan, baytlar o‘rtasidagi mantiqiy munosabat – sabab va natija, qiyos, izoh, umumlashtirish, tadrij, savol-javob kabi shakllar belgilandi;

uchinchidan, radif, qofiya, sintaktik parallelizm va takrorlarning semantik yaxlitlik yaratishdagi vazifasi tahlil qilindi.

Tadqiqot materiali sifatida Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” majmuasidagi musalsal va yakpora kompozitsiyali g‘azallardan foydalanildi. Ayniqsa, “Jong‘a chun dermen...” va “Yordin ayru ko‘ngul...” g‘azallari baytlararo semantik munosabatning eng yorqin namunalari sifatida tanlandi.

**Natijalar va muhokama**

G‘azalda bayt mustaqilligi va umumiy semantik markaz. Mumtoz g‘azalning eng murakkab poetik belgilaridan biri bayt mustaqilligi bilan matn yaxlitligining bir paytda mavjud bo‘lishidir. Bir qarashda bu ikki xususiyat o‘zaro zid ko‘rinadi. Bayt mazmunan tugallangan bo‘lsa, u boshqa baytga nima sababdan ehtiyoj sezadi? Aksincha, baytlar bir-biriga uzviy bog‘liq bo‘lsa, alohida baytning mustaqil poetik birlik sifatidagi tabiati qanday saqlanib qoladi?

Mazkur masalani baytning nisbiy mustaqilligi tushunchasi orqali izohlash mumkin. Bayt o‘z doirasida obraz yoki hukmni yakunlaydi, ammo uning to‘liq poetik funksiyasi g‘azalning umumiy semantik maydonida namoyon bo‘ladi. Ya’ni baytni g‘azaldan ajratib o‘qish mumkin, lekin uning barcha ma’no qatlamlarini g‘azal kontekstidan tashqarida anglash har doim ham mumkin emas.

Kompozitsion yaxlitlikning birinchi va eng umumiy darajasi mavzuviy birlikdir. Ishq, hijron, visol, rindlik, tasavvufiy mushohada yoki zamondan shikoyat kabi muayyan mavzu g‘azalning barcha baytlarini bir semantik maydonda tutib turadi. Biroq faqat mavzu mushtarakligi kuchli kompozitsion bog‘lanish uchun yetarli emas. Bir mavzu atrofidagi baytlar turli mustaqil fikrlarni ifodalashi mumkin. Yuksak darajadagi yaxlitlik esa baytlar o‘rtasida qo‘shimcha ichki aloqalar mavjud bo‘lganda yuzaga keladi.

Shu jihatdan g‘azal kompozitsion yaxlitligini bir necha qatlamda tasavvur qilish mumkin:

mavzuviy yaxlitlik – barcha baytlarning yagona asosiy mavzuga aloqadorligi;

mantiqiy-sababiy yaxlitlik – bir baytdagi fikrning keyingi baytni sabab, natija yoki izoh sifatida yuzaga keltirishi;

obrazli-assotsiativ yaxlitlik – bir-biriga semantik jihatdan yaqin obrazlarning muntazam tizim hosil qilishi;

leksik-semantik yaxlitlik – tayanch so‘z, tushuncha yoki sintagmaning baytdan baytga ko‘chishi;

formal-semantik yaxlitlik – radif, qofiya, sintaktik qolip va parallel konstruksiyalarning umumiy mazmunni tashkil etishi.

Bu qatlamlar bir g‘azal doirasida alohida yoki o‘zaro uyg‘un holda namoyon bo‘lishi mumkin.

Sabab-natija asosidagi semantik silsila. Alisher Navoiyning “Jong‘a chun dermen: «Ne erdi o‘lmakim kayfiyati?»” matla’li g‘azali baytlararo sababiy aloqaning mumtoz namunasidir. Tadqiqotlarda ham ushbu g‘azalning jon, jism, bag‘ir, ko‘ngil va ko‘z obrazlari orqali izchil savol-javob asosida qurilgani qayd etiladi.

G‘azal matlasidayoq lirik qahramon o‘z joniga murojaat qiladi. Jon o‘lim holatining sababini jismdagi xastalik bilan izohlaydi. Keyingi baytda savol endi jismga yo‘naltiriladi. Jism o‘z holatining sababini bag‘irning kuyishi bilan bog‘laydi. Bag‘ir esa ko‘ngilga, ko‘ngil ko‘zga, ko‘z esa ma’shuqaning nogahon ko‘ringan jamoliga ishora qiladi.

Natijada quyidagi semantik-sababiy zanjir hosil bo‘ladi:

o‘lim → jismdagi maraz → bag‘irning kuyishi → ko‘ngildagi ishq → ko‘z → ma’shuqa jamoli → azaliy ishq qismati.

Bu yerda har bir bayt ikki vazifani bajaradi: oldingi baytda tug‘ilgan savolga javob beradi va ayni paytda keyingi bayt uchun yangi savolni yuzaga keltiradi. Shuning uchun g‘azalning baytlari statik ketma-ketlik emas, balki harakatdagi semantik mexanizmga aylanadi.

Mazkur usulni semantik estafeta deb atash mumkin: bir baytning ma’no markazi keyingi baytga “topshiriladi”. Bunday tuzilishda baytlarning o‘rnini almashtirish kompozitsion mantiqni buzadi. Chunki keyingi bayt o‘zidan avvalgi bayt sababli yuzaga keladi.

G‘azalda savol-javob usulining qo‘llanishi ham tasodifiy emas. Savol kompozitsion harakatni yuzaga keltirsa, javob uni vaqtincha yakunlaydi va yangi sababni ochish orqali navbatdagi harakatni boshlaydi. Shu tariqa dialogik shakl semantik yaxlitlik vositasiga aylanadi.

G‘azalning maqta’sida esa sabablarni tashqi yoki jismoniy omillardan izlash jarayoni nihoyasiga yetadi. Jon, jism, bag‘ir, ko‘ngil va ko‘z o‘z “uzri”ni bildirganidan so‘ng asosiy sabab ishqning azaliy qismat ekanligi bilan umumlashtiriladi. Demak, maqta’ oldingi baytlarning oddiy davomi emas, balki butun semantik zanjirning falsafiy yechimidir.

Shu jihatdan g‘azal kompozitsiyasi halqasimon xususiyat ham kasb etadi: matladagi o‘lim haqidagi savol maqta’da uning eng chuqur – metafizik sababi bilan javoblanadi.

Leksik-semantik ko‘prik orqali bog‘lanish

Baytlararo yaxlitlikning yana bir xarakterli ko‘rinishini Navoiyning:

“Yordin ayru ko‘ngul mulkedurur sultoni yo‘q...”

matla’li g‘azalida kuzatish mumkin. Ushbu asar navoiyshunoslikda musalsal g‘azalning xarakterli namunalari qatorida ko‘rsatiladi.

Bu g‘azalda bir baytning oxirida yoki semantik markazida turgan tushuncha keyingi baytning boshlang‘ich nuqtasiga aylanadi. Matlada yorsiz ko‘ngil sultonsiz mamlakatga, sultonsiz mamlakat esa jonsiz jismga qiyoslanadi.

Keyingi semantik rivojlanish quyidagi izchillikka asoslanadi:

yor → ko‘ngul → mulk → sulton → jism → jon → qora tuproq → gul-u rayhon → qorong‘i kecha → oy → zulmat → obi hayot → do‘zax → ravzayi rizvon → hijron → visol.

Bu qator shunchaki obrazlar to‘plami emas. Har bir yangi obraz o‘zidan oldingisining mazmunidan kelib chiqadi. “Joni yo‘q” hukmi keyingi baytda “jonsiz jism”ni markazga olib chiqadi; jonsiz jism “qora tuproq”ka qiyoslanadi; qora tuproqdagi gul va rayhonning yo‘qligi navbatdagi tasviriy bosqichga asos bo‘ladi; undan qorong‘i tun va nur obraziga, so‘ng zulmat va hayot chashmasiga o‘tiladi.

Shu tarzda g‘azalda zanjirsimon semantik kompozitsiya shakllanadi. Har bir bayt avvalgi baytni eslatadi, lekin ayni paytda tasvirni boshqa semantik makonga olib o‘tadi.

Bunda takror aynan bir xil fikrni qayta aytish vazifasini bajarmaydi. Aksincha, takrorlangan tushuncha yangi kontekstga kirib, ma’no taraqqiyotini ta’minlaydi. Oldingi baytdagi rema, ya’ni yangi xabar keyingi baytning temasiga aylanadi. Zamonaviy matnshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda, bu usul g‘azalning ichki kohezivligini kuchaytiradi.

G‘azalning barcha qiyoslari bitta asosiy mazmun – yorsizlikning mavjudlikni ma’nosizlantirishi g‘oyasiga xizmat qiladi. Shoir yordan ayriliqni birgina tashbeh bilan cheklamaydi. Uni mamlakatning sultonsizligi, jismning jonsizligi, tuproqning gulsizligi, kechaning oysizligi, zulmatning obi hayotsizligi, do‘zaxning jannatdan mahrumligi kabi ketma-ket analogiyalar orqali tobora kuchaytiradi.

Natijada semantik bog‘lanish tadrij bilan qo‘shiladi. Keyingi obraz oldingisiga nisbatan ruhiy holatni yanada keskinroq darajada ifodalaydi. Baytlar ketma-ketligi shu sababli nafaqat mantiqiy, balki emotsional taraqqiyot vazifasini ham bajaradi.

Obrazlar tizimi kompozitsion omil sifatida. G‘azalda yaxlitlikni yuzaga keltiruvchi vositalardan yana biri obrazlarning o‘zaro semantik yaqinligidir. Mumtoz poetikada yor, oshiq, ko‘ngul, jon, ko‘z, may, soqiy, gul, bulbul, sham’, parvona singari obrazlar katta an’anaviy semantik maydonga ega. Biroq muayyan g‘azalda ularning qanday tartibda va qanday munosabatda qo‘llanishi individual kompozitsiyani yuzaga keltiradi.

Masalan, “Jong‘a chun dermen...” g‘azalida jon, jism, bag‘ir, ko‘ngul va ko‘z inson mavjudligining turli qatlamlarini ifodalovchi obrazlar sifatida tizimlashtiriladi. Ularning har biri mustaqil personajdek “gapiradi”, lekin barchasi bitta lirik subyekt – oshiqning ichki olamiga tegishlidir.

Shu sababli g‘azalni oshiqning o‘z ichki “men”i bilan dialogi sifatida ham talqin qilish mumkin. Tashqi suhbat shakli aslida ichki ruhiy tahlilga xizmat qiladi. Kompozitsion yaxlitlikning kuchi ham shunda: lirik qahramonning ruhiy holati turli obrazlarga parchalansa-da, g‘azal so‘ngida yana yagona “men” doirasida birlashadi.

“Yordin ayru ko‘ngul...” g‘azalida esa obrazlar boshqa prinsip asosida tashkil topadi. Bu yerda inson tanasi, siyosiy-hududiy makon, tabiat, tun, diniy-irfoniy makon kabi turli semantik sohalarga mansub timsollar bir-biriga qiyoslanadi. Bir qarashda “mulk”, “jism”, “qora tuproq”, “kecha”, “zulmat”, “do‘zax” obrazlari turli mazmuniy guruhlarga tegishlidek ko‘rinadi. Biroq ularning barchasini markaziy unsurdan mahrumlik semasi birlashtiradi:

mulk – sultondan;
jism – jondan;
tuproq – guldan;
kecha – oydan;
zulmat – hayot chashmasidan;
do‘zax – jannatdan;
oshiq esa – yordan mahrum.

Demak, obrazlar o‘rtasidagi aloqaning tubida umumiy semantik model mavjud. Shu model g‘azalning kompozitsion “skeleti” vazifasini bajaradi.

Radifning semantik-kompozitsion funksiyasi. Mumtoz g‘azalda radif ko‘pincha shakliy hodisa sifatida talqin qilinadi. Holbuki, kuchli poetik matnda radif kompozitsiyaning semantik markaziga aylanishi mumkin.

“Yordin ayru ko‘ngul...” g‘azalidagi “yo‘q” radifi buning yorqin namunasidir. “Yo‘q” so‘zi har bir baytning yakunida takrorlanishi natijasida faqat qofiya tizimini tartibga solmaydi, balki butun g‘azal ruhiyatini belgilaydi. G‘azalning asosiy semantik belgisi – mahrumlik aynan shu birlik orqali muntazam ravishda qayta ta’kidlanadi.

Sulton yo‘q, jon yo‘q, gul-u rayhon yo‘q, oy yo‘q, hayot chashmasi yo‘q, ravzayi rizvon yo‘q, nihoyat, hajr azobining darmoni yo‘q.

Radifning takrorlanishi natijasida yo‘qlik birgina leksik ma’nodan chiqib, g‘azalning falsafiy-poetik konsepsiyasiga aylanadi. “Yo‘q” har bir baytda boshqa predmetga tegishli bo‘lsa-da, ularning barchasini yagona ruhiy holat – hijron birlashtirib turadi.

Demak, radif ikki yo‘nalishda faoliyat ko‘rsatadi: vertikal jihatdan barcha baytlarni formal birlikka keltiradi; semantik jihatdan esa har bir baytdagi obrazni umumiy konsept bilan bog‘laydi.

Bu holat formal vositaning mazmun yaratuvchi kuchini ko‘rsatadi. G‘azal poetikasida shakl va mazmun bir-biridan ajralgan emas, balki biri ikkinchisini yuzaga chiqaruvchi hodisalardir.

Tadrij va lirik kechinma dinamikasi. Baytlararo bog‘lanishning muhim belgilaridan biri lirik kechinmaning tadrijiy rivojidir. Agar g‘azalning birinchi baytida ma’lum ruhiy vaziyat berilib, keyingi baytlarda u kuchayib, murakkablashib yoki yangi ma’no bosqichiga ko‘tarilib borsa, kompozitsion taraqqiyot yuzaga keladi.

Tadrij faqat obrazlarning ketma-ket kuchayishi emas. U lirik subyektning idrok jarayonini ham aks ettirishi mumkin. “Jong‘a chun dermen...” g‘azalida qahramon dastlab o‘z holatining jismoniy sababini izlaydi. Baytlar davomida izlanish insonning botiniy qatlamlariga chuqurlashib boradi va yakunda ishq qismat darajasida talqin qilinadi.

Demak, harakat: jismoniy sabab → ruhiy sabab → ishqiy sabab → metafizik sabab yo‘nalishida rivojlanadi.

Bu rivoj g‘azalga ichki syujet xususiyatini beradi. Syujet bu yerda epik asarlardagi singari tashqi voqealar tizimi emas, balki fikr va kechinma harakatidir.

Shu ma’noda lirik syujet tushunchasi g‘azal kompozitsiyasini anglash uchun muhimdir. Voqea sodir bo‘lmasligi mumkin, biroq fikrning tug‘ilishi, o‘zgarishi, kuchayishi va xulosaga kelishi o‘ziga xos semantik voqeani tashkil qiladi.

Matla’ va maqta’ munosabati. G‘azal kompozitsiyasida matla’ boshlovchi, maqta’ esa yakunlovchi birlik sifatida alohida ahamiyatga ega. Ammo ularning vazifasi faqat janrning tashqi chegaralarini belgilash bilan cheklanmaydi.

Kompozitsion jihatdan mukammal g‘azalda matla’ ko‘pincha semantik dastur vazifasini bajaradi. Asarning asosiy muammosi, ruhiy holati, obrazlar tizimi yoki yetakchi qarama-qarshiligi matla’da belgilanadi. Keyingi baytlar ana shu dasturdan kelib chiqadi.

Maqta’ esa, ayniqsa Navoiy g‘azallarida, ko‘pincha umumlashtirish vazifasini bajaradi. Navoiy lirikasining semantik strukturasiga oid tadqiqotlarda maqta’ga yaqin baytlarda murojaat, o‘git yoki umumlashtiruvchi xulosaning kuchayishi ham qayd etiladi.

“Jong‘a chun dermen...” g‘azalining matla’sida “o‘limning sababi nima?” degan savol qo‘yilsa, maqta’da bu savolning eng umumiy javobi – ishqning azaliy qismat ekanligi beriladi.

Shunday qilib, matla’ va maqta’ orasida savol – javob, muammo – yechim, boshlang‘ich holat – falsafiy umumlashma munosabati shakllanadi.

Bu esa g‘azal kompozitsiyasini chiziqli ketma-ketlikdan tugallangan yaxlit strukturaga aylantiradi.

Baytlararo bog‘lanishning asosiy modellari. Yuqoridagi kuzatishlar asosida mumtoz g‘azalda baytlararo semantik bog‘lanishning bir necha asosiy modelini ajratish mumkin.

Birinchi model – mavzuviy-kontseptual bog‘lanish. Bunda alohida baytlar mustaqil poetik hukmni ifodalasa ham, barchasi yagona mavzu va konsept atrofida birlashadi.

Ikkinchi model – sabab-natijaviy bog‘lanish. Bir baytdagi holat keyingi baytda uning sababini yoki oqibatini yuzaga chiqaradi. “Jong‘a chun dermen...” g‘azali shu modelning yorqin namunasidir.

Uchinchi model – zanjirsimon leksik-semantik bog‘lanish. Oldingi baytdagi tayanch obraz yoki tushuncha keyingi baytning semantik tayanchiga aylanadi. “Yordin ayru ko‘ngul...” g‘azalida aynan shu usul yetakchilik qiladi.

To‘rtinchi model – obrazli-assotsiativ bog‘lanish. Turli baytlardagi obrazlar bir umumiy semantik belgi asosida birlashadi.

Beshinchi model – tadrijiy-emotsional bog‘lanish. Lirik kechinma har bir baytda ma’lum darajada kuchayadi yoki yangi ruhiy bosqichga o‘tadi.

Oltinchi model – formal-semantik bog‘lanish. Radif, qofiya, takror, parallel sintaktik qurilish singari shakliy elementlar bir vaqtning o‘zida mazmuniy birlikka ham xizmat qiladi.

Amalda mazkur modellar sof holda kam uchraydi. Ko‘pincha bir g‘azalda bir necha aloqa turi bir-birini to‘ldiradi. Navoiy g‘azallarining kompozitsion mukammalligi ham aynan turli bog‘lanish vositalarining o‘zaro uyg‘unlashuvi bilan belgilanadi.

**Xulosa**

Mumtoz g‘azal poetikasini baytlarning mutlaq mustaqilligi haqidagi qarash asosidagina izohlash janrning murakkab kompozitsion tabiatini to‘liq ochib bera olmaydi. Bayt g‘azalning nisbatan mustaqil poetik birligi bo‘lsa-da, uning estetik va semantik qiymati ko‘p hollarda boshqa baytlar bilan munosabatda to‘liq namoyon bo‘ladi.

Tahlillar natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, g‘azalning kompozitsion yaxlitligi faqat mavzuning birligi bilan belgilanmaydi. Baytlar o‘rtasidagi mantiqiy, leksik, obrazli va emotsional aloqalar bu yaxlitlikning asosiy ichki mexanizmlarini tashkil qiladi.

Ikkinchidan, baytlararo sabab-natija munosabati g‘azalda fikr harakatini yuzaga keltiradi. Bunda bir baytning semantik natijasi keyingi baytning boshlang‘ich nuqtasiga aylanadi.

Uchinchidan, tayanch tushuncha yoki obrazning bir baytdan ikkinchi baytga ko‘chib borishi zanjirsimon kompozitsiyani shakllantiradi. Bunday g‘azallarda baytlarning o‘rnini o‘zgartirish yoki ayrim baytlarni tushirib qoldirish umumiy semantik silsilaga jiddiy ta’sir qiladi.

To‘rtinchidan, obrazlar tizimi g‘azal kompozitsiyasining muhim omilidir. Turli semantik maydonlarga mansub obrazlar yagona umumiy belgi asosida birlashib, asarning konseptual yaxlitligini ta’minlaydi.

Beshinchidan, radif va qofiya singari shakliy unsurlarni faqat tashqi musiqiy vosita sifatida baholash to‘liq emas. Muayyan g‘azallarda radif markaziy semantik konseptni muntazam takrorlash orqali butun matn mazmunini tashkil etuvchi vositaga aylanadi.

Oltinchidan, tadrij baytlararo aloqaning muhim ko‘rinishi bo‘lib, u fikr, obraz yoki kechinmaning bosqichma-bosqich rivojlanishini ta’minlaydi. Shu jarayonda g‘azalda o‘ziga xos lirik syujet yuzaga keladi.

Alisher Navoiy g‘azaliyoti ushbu poetik imkoniyatlarning yuksak namunalarini namoyon etadi. “Jong‘a chun dermen...” g‘azalida sabab-natija va savol-javob asosidagi semantik silsila, “Yordin ayru ko‘ngul...” g‘azalida esa leksik-obrazli zanjir, tadrij va radif uyg‘unligi g‘azalni yaxlit lirik strukturaga aylantiradi.

Shunday qilib, baytlararo semantik bog‘lanish g‘azalning ikkilamchi emas, balki uning kompozitsion tabiatini belgilovchi asosiy poetik kategoriyalardan biridir. Uni alohida o‘rganish mumtoz lirikaning ichki qurilishi, lirik syujet tabiati va shoirning kompozitsion mahoratini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

**Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati**

1. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2011.
2. Is’hoqov Y. Navoiy poetikasi (“Xazoyin ul-maoniy” asosida). – Toshkent: Fan, 1983. – 165 b.
3. Jumaxo‘ja N. Satrlar silsilasidagi sehr. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996.
4. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat malohati. – Toshkent: Sharq, 1999. – 240
5. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. 1-kitob. – Toshkent: Tamaddun, 2018. – 520 b.
6. Jumaxo‘ja N. Navoiyning musalsal g‘azallar yaratish mahorati // Alisher Navoiy va XXI asr. – 2024.
7. Eshonqulov H. Alisher Navoiy oshiqona g‘azallarining badiiy qurilishiga oid o‘ziga xosliklar // Oltin bitiglar – Golden Scripts. – 2021.
8. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiy g‘azallarining semantik strukturasi va poetik xususiyatlari // Navoiyshunoslik. – Toshkent: Tamaddun, 2018.
9. Alisher Navoiy. Badoyi’ ul-bidoya. – Toshkent: mumtoz adabiyot nashrlari.
10. Hojiahmedov A. She’riy san’atlar va mumtoz poetika masalalari. – Toshkent: Sharq, 1999.